

חינוך (ב)שביל הגולן - הפרקטיקה החינוכית שפיתחו מערכות החינוך של רמת הגולן לאורך השביל¹

ענת קדרון

תקציר

מאמר זה עוסק בשביל הגולן כמרחב חינוכי ליצירת תודעה באזור השנוי במחלוקת פוליטית-ציבורית וכמרחב שתושביו נמצאים באי ודאות ביחס לעתידו. השביל נחנך בשנת 2007, לרגל חגיגות 40 שנה להתיישבות הישראלית בגולן. הוא נוצר ומתג כחלק מתהליך פוליטי-שיווקי, שנועד לתרום ליצירת דעת קהל אוהדת בחברה הישראלית בכל הקשור למעמדו הפוליטי של הגולן.

המחקר בחן את המטרות של יזמי החינוך בתוכניות שהשתמשו בשביל במערכות החינוכיות והחברתיות של הגולן, הפונות לאוכלוסייה המקומית. שימוש זה נבחן בהתייחס לבסיסים תרבותיים קיימים המשמשים כהנחות סמיוטיות וכאמירות גלויות במטרות החינוכיות האזוריות. המחקר מצא שמאז נחנך שביל הגולן, הוא תפס מקום משמעותי מאוד במערכת החינוך האזורית, במיוחד במוא"ז² גולן. הפופולריות שלו נשענת על שני בסיסים: האופי הסימבולי המאחד ויצירת הרצף הגיאוגרפי המאפשר מסע רציף. תוכניות הלימוד בשביל עשו שימוש במיתוג הסימבולי שלו כציר מחבר אזורית, גם כשעסקו בחקר תחומי דעת היכולים להתקיים במרחב הגיאוגרפי ללא התייחסות לשביל, כגון גיאוגרפיה, אקולוגיה ונוף-אדם.

שימוש זה נועד לייצר זהות אזורית המדגישה את ייחודיות הגולן כאזור חשוב למגורים – בהקשר היהודי-לאומי, וכאזור טוב למגורים – בהקשר האקולוגי-חברתי והביטחוני. את המאמץ ליצור תחושת שייכות וגאווה אזורית יש לראות על רקע דעיכת הדיון הפוליטי בעתיד הגולן בעשור האחרון. התעמעות האיום המשותף מעצימה את השונות האידיאולוגית בין קבוצות האוכלוסייה השונות באזור, ובכך עלולה להחליש את כוח העמידה הפוליטי והציבורי של האזור – אם ישוב ויעלה בעתיד הדיון הפוליטי בנושא עתיד הגולן. הבחירה בטיול בטבע להעברת מסר זה מחזקת את הרצון לבנות את החוסן המקומי באמצעות מסרים של תום האיום ואי הוודאות, של נורמליזציית החיים באזור ושל רמת חיים גבוהה.

מילות מפתח: שביל הגולן, מרחב חינוכי, מרחב סימבולי, תחושת שייכות

מבוא

"שביל הגולן", שנחנך בשנת 2007, הוא אחד משבילי הליכה ארוכים שסומנו בישראל החל משנות האלפיים ואילך. ראשיתו למרגלות החרמון, והוא מסתיים בעין תאופיק בדרום רמת הגולן. אורכו 125 קילומטר וסימונו בצבעים כחול, לבן וירוק, המסמלים את צבעי הכנרת, החרמון והגולן. את הקמתו יזמו אנשי התיירות בגולן, בראשם ישראל אשד מהישוב אלי-עד, שעמד בראש עמותת התיירות באותן השנים. הביצוע נעשה בשיתוף הוועדה לשבילי ישראל והחברה להגנת הטבע.

שבילים נושאים (או חבליים, כבמקרה זה), מהווים בשנים האחרונות כר מחקר פורה הבוחן את

¹ אני מבקשת להודות לאלעד אלוש ממכללת אוהלו, שהיה חלק מרכזי באיסוף הנתונים למחקר זה.

השפעותיהם במגוון מדדים – כלכליים, סביבתיים, פוליטיים וחברתיים – כפי שנפרט בהמשך. מחקר זה מתמקד בשביל כמרחב חינוכי. מטרתו לבחון את האופן שבו משתמשות בשביל מערכות החינוך המקומיות לגוניהן. בחינה זו תיעשה מתוך ההנחה שהשביל מיוצר כל העת ובאופן משתנה כמרחב חינוכי, בהתאם למאפייני המשתמשים בו ולצורכיהם. נקודת המבט המחקרית מבקשת לשלב את ההתייחסות האוניברסלית לשבילים ארוכים וליחסים הנוצרים ביניהם לבין האוכלוסייה המקומית בסביבתם עם ההיבטים הייחודיים של תרבות ההליכה והטיולים.

לצורך המחקר בחנו מה היו המטרות המוצהרות של יוזמי השביל בעת תכנונו, ומה אופי הפעילות החינוכית המקומית שהתפתחה לאורכו, בהתייחסות לקבוצות השונות בגולן. הנחת המוצא לבחינה זו היא שאת ההקשר החינוכי של סימון השביל ואת הפעילות בו יש לראות כתוצאה של כמה תהליכים מרכזיים, שיפורטו בהמשך: תרבות ההליכה הציונית ומקומו של הטיול בחינוך הלאומי ההיסטורי והעכשווי; הפופולריות העולמית הגוברת של מסעות הליכה ארוכים ובעקבותיה התפתחות שבילים נושאים; והפופולריות של טיילות זו בקרב מטיילים בישראל מאז סימון שביל ישראל.

במחקר נבחנו מסמכי התכנון המקוריים, כפי שנמצאו בארכיון הגולן, וכן תוכניות חינוכיות וקהילתיות העוסקות בשביל ומתקיימות בו. לצד התיעוד הארכיוני המצומצם שנמצא (בעיקר בארכיון הגולן), נבחנו ביטאונים מקומיים, דוגמת "שישי בגולן" והתקיימו ראיונות עומק עם דמויות מפתח באזור. נוסף על כך התקיים סקר אינטרנטי לבירור עמדות של הולכים בשביל, ובו השתתפו 128 אנשים שהלכו בשביל באופן מלא או חלקי. לא ביקשנו להעריך את תוצאות התוכניות ואת הצלחתן בהבניית זהות מקומית, אלא את מטרות התוכניות, היזמים שלהן והנפח שהן תופסות בחיי אנשי הגולן.

סימון השבילים כמעשה של הבניית תודעה

שביל הגולן הוא אחד השבילים הארוכים האחרונים שסומנו בישראל, והוא חלק ממגמה מתרחבת של סימון שבילים נושאים. בהקשר זה יש להבחין בין שבילים לאומיים, המסומנים גם בשטח וגם במפת סימון השבילים הרשמית שמוציאה הוועדה הארצית, לבין שבילים הקשורים ביזמות מקומיות, של עמותות או של גופים פרטיים, והם אינם מסומנים במפות הרשמיות.

נתיבו של שביל לאומי קשור להיסטוריה, לנופי טבע או לנופי תרבות האופייניים ללאום מסוים, והוא משמש בדרך כלל אמצעי להנחלת סיפור לאומי ולחיזוק הקשר בין לאום ומקום (הרמן, 2019, עמ' 2-35; Timothy and Boyd, 2003, 2015). חלק מן השבילים המוכרזים כשבילי מורשת חורגים מההיבט המקומי ומבליטים היבטים היסטוריים וערכיים של הסיפור הלאומי הכללי, דוגמת שביל החירות בבוסטון (Freedom Trail), שמשמעותו הלאומית רחבה מזו העירונית המקומית.

באופן דומה, שבילים נושאים מבקשים להדגיש נרטיבים או סיפורים מגוריים. לעיתים הללו מחזקים את הסיפור הלאומי: לדוגמה, "שביל הסנהדרין" בגליל – שביל של 70 קילומטרים העובר בציוני דרך בתולדות הסנהדרין בצפון הארץ מבית שערים לטבריה, או "שביל גולני" – 1,200

קילומטרים שסומנו מהחרמון ועד אילת כחלק מפעילות הנחלת מורשת החטיבה;² לעיתים הם חותרים תחתיו: לדוגמה, שביל פלסטין – שביל לא מסומן שאורכו 150 קילומטרים, העובר בין ג'נין וחברון דרך שכם, רמאללה ויריחו;³ ולעיתים הם מתייחסים לנרטיבים אחרים: כמו במקרה של שביל ישוע, ג'יזס טרייל – 65 קילומטרים העוקבים אחר תחנות בחייו של ישו בגליל (לויזון, 2018).

מעשה סימון השבילים קשור בהיבטים ערכיים העוסקים בקשר בין אדם ואדמה בהיבטים אקולוגיים ובקשר בין אדם ואדמתו בהיבטים לאומיים. לצד היבטים מעשיים, תיירותיים ובטיחותיים, סימון שבילים הוא ביטוי לדומיננטיות אנושית של האדם הנותן סימנים בטבע, פורץ בו דרכים, ולא נטמע בין שביליו. בחברה הישראלית, כחברת מהגרים וכחברה לאומית, קשור סימון השבילים בתרבות הטיוח הציונית וב"ידיעת הארץ" במובנה הרחב. רשת השבילים המסומנים בישראל – הנמצאת באחריות הוועדה לשבילי ישראל – היא מהמפותחות בעולם, וכוללת כ־10,000 קילומטרים של שבילים מסומנים בשטח ובמפות סימון שבילים (Rabineau, 2013, p. 2).

ניתוח תהליך הסימון מלמד על תהליכי שינוי בחברה היהודית הארצישראלית. המסעות הציוניים הראשונים חיפשו נופי בראשית ומקומות לא מוכרים ולא מסומנים כדי לחזק את היכרותם האינטימית והמחודשת עם אדמת המולדת. סימון בשטח החל בצורה לא מאורגנת בימי המרד הערבי (1936-1939), כשהמאבק הלאומי על ארץ ישראל הגיע לאחד משיאיו המוקדמים. אל הרצון להכיר את הארץ ולהיות חלק ממנה נוסף הרצון להשאיר בה סימן שייכות וביטוי לנוכחות פיזית (Shapira, 1992; Zerubavel, 1995; Almog, 2000).

הריבונות הובילה לסימון שבילים ממוסד. השביל הראשון שסומן בסימון המוכר כיום (לבן-אדום-לבן) סומן במדבר יהודה בשלהי שנת 1947, במקביל להכרזה של האו"ם על חלוקת הארץ. סימון שיטתי התפתח משנות ה־60 וה־70 של המאה ה־20 באזורי הספר: תחילה במדבר יהודה ואחר כך בהרי אילת, עבר לאזורים שמעבר לקו הירוק בעקבות מלחמת ששת הימים, רמת הגולן ב־1973 והתרחב בשנות ה־80 לאזורי פנים הארץ (Rabineau, 2013, p. 152, 175 190, 200).

שנות ה־90 של אותה מאה היו לשנות מפנה בעידן סימון השבילים. בשנת 1995 נחנך "שביל ישראל", שהגדיר לראשונה שביל נושא־מאחד, ושינה את תרבות ההליכה בארץ (טויטו, 2010; דמסקי, 2016; וקנין, 2017; הרמן, 2019; דביר, 1990). החל משנת 2005 סומנו שבילים ארוכים נוספים, כולם אזוריים, שיעודו, לפחות על פי מטרתה המוצהרת של הוועדה לשבילי ישראל, ל"בוגרי" שביל ישראל שביקשו מסלולים נוספים. 42 הקילומטרים של שביל סובב ירושלים (כחול-זהב-כחול) נחנכו בשנת 2006 (סער, הנקין וגספר, 2012) וכמה חודשים אחר כך נחנך שביל הגולן (אשד ושקולניק, 2010).

² שביל הסנהדרין נחנך ביזמת רשות העתיקות ומנהל החמ"ד (חינוך ממלכתי דתי) לקראת חגיגות ה־70 למדינת ישראל. אתר שביל הסנהדרין, נדלה ביום 13.2.2019, <https://www.shvila.co.il/index.html#home/index>, אתר שביל גולני יום תא"ל דוד כץ, לשעבר מח"ט גולני. השביל נוצר בשנת 2016 ונחנך בפברואר 2018. אתר עמותת גולני, נדלה ביום 13.2.2019, <http://www.amuta-golani.co.il/trail-golani>.

³ שביל פלסטין הוא יוזמה משותפת של ישראלים ופלסטינים, ומטרתו ליצור היכרות עם התרבות הפלסטינית בעבר ובהווה. בין ג'נין לחברון, מסע שביל פלסטין, חדשות 13 מיום 29.9.2011, נדלה ביום 13.2.2019, <https://www.10.tv/news/14662>.

אף שיזמי השביל מעידים על עצמם שהיוזמה הייתה קשורה בכך שבביל ישראל לא כלל את רמת הגולן, עבר זמן רב בין ההכרזה על שביל ישראל ובין חנוכת שביל הגולן. פער זה היה תולדה של כמה תהליכים – בין היתר ארגון מחודש של עמותת "תיירות גולן" והכנת תוכנית אב נושאית לתיירות באזור, שפעלה בתחילה לשיווק מסלולים ואתרי תיירות מוכרים (אשד, 2019). תהליך בחירת התוואי היה ארוך יחסית, מתוך הצורך להתחשב באילוצים טופוגרפיים, בשטחי אימונים של הצבא, בהתנגדויות של רשות הטבע והגנים הלאומיים (רט"ג) למעבר בשטחי שמורות ובאילוצים נוספים (אשד, 2019).⁴ בסופו של דבר סומן שביל הגולן בצידה המזרחי של הרמה – צד שמוכר פחות למטיילים. אחד החידושים היה שהסימון לא רק הסדיר שבילים מוכרים, אלא פרץ מסלולי הליכה חדשים. רק 30 קילומטרים מהשביל הם שבילים שהיו מוכרים וסומנו בעבר. לתרבות השבילים הישראלית יש מאפיינים אוניברסליים, המתייחסים לחוויית ההליכה הארוכה כאל חוויה אישית, פיזית ורוחנית (דמסקי, 2016; Hannam, Sheller and Urry, 2006; Meyer, 2004; Ingold, 2004). מאפיינים אוניברסליים נוספים מתמקדים בחוויית ההליכה בטבע הפראי כמנוגדת לתרבות המערבית המתועשת (Cronon, 1996) ובתרבות הטיולים הארוכים היוצאים אל מחוץ לארץ המוצא (טיולי התרמילאים), המתאפיינים בחוויית הניתוק הזמני מחיי היום-יום (מבורך, 1997; מעוז, 1999). אולם שורשיה הייחודיים של חוויה זו נעוצים בתרבות ההליכה ובמסורת הטיולים שאפיינו את החברה היהודית-הלאומית בארץ ישראל משלהי המאה ה-19. מחקרים רבים עסקו במסורת זו, בעיקר בהיבטים לאומיים וחינוכיים של "הטיול החינוכי" ושל "המסע הרגלי", כמשקפים את החלוציות הציונית ובה בעת מחנכים אליה (לדוגמה: Liebman and Don-Yehia, 1983; דרור, 2011; גרטל, 2011; אבישר, 2011; שפרן, 2013). פרסומים אחרים, חלקם מחקריים וחלקם דידקטיים, עוסקים בהיבטים הרחבים של הטיול בטבע כחלק מהמעשה החינוכי (לדוגמה: שפנייר, תשנ"ב; שיש, 2013).

תרבות ההליכה בישראל כביטוי לערכים חברתיים משתנים

השימוש בטיול ככלי פדגוגי נעוץ בגישה הנטורליסטית-רומנטית, שהתפתחה במערב אירופה ובמרכז במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. גישה זו התבססה על הגותו של רוסו בדבר "החינוך הטבעי של הילד", שנועד לפתח את כישורנותיו הפיזיים והרוחניים (רוסו, 2009/1762, עמ' 244-245; גרטל, 2010). בהיבט הלאומי טען רוסו שחינוך הילד לאהבת טבע מולדתו הוא ציר מרכזי בבניית האומה (תמיר, 1997). תרבות הטיולים האירופית שילבה בין אידיאל הטבע הפשוט כהתנגדות רומנטית לתהליכי המודרנה והעיור המואצים, ובין ערכים לאומיים והחיבור ל"אדמת המולדת". על בסיס זה התפתחה תרבות היציאה אל הטבע, שאפיינה את החינוך הרומנטי באירופה ובעיקר את תנועות הנוער הלאומיות, דוגמת ה"וונדרפוגל" (Wandervogel) הגרמנית, מהן הושפע גם החינוך הלאומי היהודי (Laqueur, 1984).

בארץ ישראל, ארץ של מהגרים שביקשו להתחבר מחדש לחוויית הלידות כחלק מהתחייה הלאומית, התבסס השימוש בטיול ככלי פדגוגי-אידיאולוגי ליצירת קשר עם המולדת ולעיצוב דמותו של היהודי החדש, באופן מנוגד לתרבות הגלותית ולחינוך הספון בין הספרים בחדר

4 אשכנזי, א' (27.5.2007). אתגר חדש למטייל הישראלי: שביל הגולן. הארץ, נדלה מ-<https://www.haaretz.co.il/1.1412598>

(שטיינמן, 2002, עמ' 172-173; בן ישראל, 2006, עמ' 40). ה"מיסטיפיקציה של נוף הארץ", כפי שכונה אותה אלמוג, הייתה חלק מהאתוס הלאומי שביקש לחבר בין המהגרים השבים לארצם מגלויות שונות (אלמוג, 1997, עמ' 252).

בית הספר המודרני הראשון בירושלים, "למל", שנוסד בשנת 1856, היה בית הספר היהודי הראשון ששילב טיולים במסגרת החינוכית. דוד ילין, שהיה מורה בבית הספר, יצק את תרבות הטיולים גם בבית המדרש העברי למורים שנוסד בירושלים בשנת 1905 (בן ישראל, 2006, עמ' 41; דרור, 2011). בבתי הספר העבריים נשמר לטיולים מקום מרכזי, והם הפכו לסימן ההיכר של החינוך העברי, כחלק מ"התוכנית להכרת המולדת ואנשיה". הטיול היה לחלק מ"ידיעת הארץ", שהחלה להתפתח משנות ה־20 של המאה הקודמת גם אל מקצועות הלימוד המדעיים, כגון גיאוגרפיה, חקלאות והיסטוריה. המטרות הפדגוגיות הוכפפו כולן למטרות הלאומיות: יצירת היכרות אינטימית (ומחודשת) עם המולדת והכשרה גופנית המתאימה לדמות החלוץ (קמחי, תרפ"ט; פראוור, 1992; גרטל, 2003).

עבור ילידי הארץ הייתה ההיכרות האינטימית עם נופיה לסמל סטטוס שבידל אותם מדור ההורים המהגרים ומיהדות הגולה ומיצב אותם מעליהם (אלמוג, 1997, עמ' 268-271). בשנות ה־20 של המאה ה־20 נוספה לתרבות הטיולים גם תרבות המסעות, שכרכה את ההיכרות עם נוף הארץ ומורשתה במאמץ הפיזי, ומבחינה זו יכולה להיחשב כמקדימה את תרבות ההליכה המודרנית בשבילים הארוכים. ה"מסע", שאפיין את הגימנסיות העבריות ואת תנועות הנוער החלוציות, הגיע לשיאו במסעות הפלמ"ח והמשיך ואפיין גם את תרבות מסעות תנועות הנוער והגדנ"ע בשנות המדינה הראשונות.

בניגוד לטיול, המסע כלל שהייה ארוכה בשטח – של שלושה ימים לפחות – והצריך סיבולת פיזית ונפשית. מטרתו הייתה לחשל את ההולכים ולהעמידם במבחן החוסן הנפשי, שבמונחים לאומיים נחוה כמבחן לאיכות האנושית הנדרשת ל"פרויקט הציוני", כמבחן סוציומטרי של ערבות הדדית וחברות וכמבחן לפטריוטיזם. ההתגברות על הקושי הגופני נתפסה כמימוש הרוח החלוצית הלוחמת וכהצהרת אמונים לאומה (אלמוג, 1997, עמ' 274-288; katriel, 1995). בעוד הטיול זימן היכרות לימודית עם הטבע, עם ההיסטוריה ועם המורשת האנושית, המסע זימן חוויה רגשית ופיזית של "כיבוש הארץ" וסימון נוכחות פיזית במשמעות של בעלות טריטוריאלית (קמפ, 2000; שפרן, 2006; Ben David, 1998). כך הפכה ההליכה בטבע, בטיול או במסע, לאחד הטקסים המרכזיים ב"דת האזרחית" הציונית (Liebman and Don-Yehia, 1983; Katz, 1985).

השינויים החברתיים שהתרחשו בישראל עם חלוף השנים באו לידי ביטוי גם בתרבות הטיולים, אף שהיא נותרה מרכזית בהווי הישראלי ובמערכת החינוך. החל משנות ה־90 של המאה הקודמת נכנס לדיון הציבורי גם השיח האוניברסלי של שמירה על הטבע. היציאה לטבע שוב לא נתפסה רק כחלק ממעשה "כיבוש" או "ידיעת" הארץ, אלא כחלק מתרבות חיים הכרוכה בהנאה שמקורה בהתרחקות מהסביבה האורבנית המצטופפת והולכת (אריאלי, 1997, עמ' 201). גופי חינוך ישראליים, דוגמת החברה להגנת הטבע, תנועות הנוער ומשרד החינוך, אימצו שינויים אלו ושילבו תפיסות אקולוגיות אוניברסליות במטרות החינוכיות. עם זאת, הם המשיכו להדגיש במקביל את הבניית הטבע כמשאב סמלי ליצירת קשר בין בני הלאום ובין הטריטוריה, היא המולדת (אריאלי, 1997, עמ' 205).

יוזמות מסוג אחר רואות בקשיים שביציאה לטבע כלי חינוכי מעצים. בעשור האחרון צצות יותר ויותר יוזמות המשלבות מסעות חינוכיים מאתגרים/הישרדותיים בטבע ככלי טיפולי. רוב היוזמות הללו הן יוזמות של עמותות פרטיות הפועלות בתוך מערכת החינוך ומיועדות לילדים ולנוער בסיכון, "הזדמנות שנייה" וכדומה. דוגמאות לפעילות אלו אפשר לראות בפעולת עמותת "דרך לוטן", על שם סגן לוטן סלון, הפועלת בערבה ומקיימת כנסים והכשרות למטפלים לצד מסעות טיפוליים אתגריים הנבנים עבור גופים מתוך מערכת החינוך,⁵ או בתוכניות החינוך של גופים דוגמת כפר הנוער הטיפולי-אתגרי נירים, על שם ניר קריצ'מן שהקימה עמותת "עטלף" של יוצאי שייטת 13.⁶

הבניית הקשר בין החינוך לאהבת המולדת נותרה מרכיב מרכזי במטרות החינוכיות, כפי שהוא בא לידי ביטוי בחוזרי מנכ"ל משרד החינוך העוסקים במקומו של הטיול החינוכי בתוכניות הלימודים. תוכנית הליבה להכרת הארץ שפרסם משרד החינוך בשנת 2008, הוגדרה כתוכנית להכרת הארץ ולאהבת המולדת. מטרות התוכנית ויעדיה חולקו לאשכולות. באשכול הראשון, אשכול היעדים הערכיים, הוגדרה המטרה הראשונה: חינוך לאומי וחיזוק התודעה הלאומית בזיקה לתולדות העם ומורשתו בארץ ישראל. שני היעדים הנוספים באשכול זה הם החינוך החברתי – בדגש על חיזוק המעורבות החברתית והכרת המאחד והמייחד את הפרט בחברה, והחינוך הסביבתי – הכולל יחס של כבוד ואחריות לסביבה הטבעית והזיקה לארץ, לנופיה, לחי ולצומח.

האשכול השני כולל יעדים מהתחום הלימודי. היעד הראשון באשכול זה מתייחס ללמידה בין תחומית של נוף, טבע ואדם, אולם היעד השני כבר מתייחס ייעודית ללמידה של סוגיות, של תהליכים ושל נקודות מפנה בתולדות העם בארץ, המפעל הציוני וההווה הישראלית העכשווית. רק היעד השלישי מדגיש את היציאה לטבע ככלי להמחשת "פרקים מוגדרים מתוך מגוון המקצועות הנלמדים בבית הספר". ההדגשה של הטיול כממחיש פרקים מתולדות הציונות והחברה העכשווית, הנמצאים גם הם בתוכנית הלימודים הבית ספרית הרגילה, מלמדת על החשיבות שרואה בה המשרד. האשכול השלישי והרביעי עוסקים בנושאים חברתיים ורגשיים הנובעים מחוויית הטיול, ולא דווקא ממסלולו.⁷

בבתי הספר העליוניים הוקם מערך שלם המופקד על הלמידה החוץ-כיתתית בהיבטיה החברתיים-פוליטיים. השם הרשמי של המנהל – "של"ח (שדה, לאום, חברה) וידעת הארץ" – כולל בתוכו את הביטוי ההיסטורי המחבר יציאה לטבע, למידה ואהבת המולדת. מטרת הפעילות המוצהרת היא הבאת התלמידים לידי הכרת הארץ, "בדרך שתחזק את אהבת המולדת ותצמיח אזרח ישראלי פעיל ומעורב".⁸ אגף השל"ח הוא האחראי לכל תחום הטיולים במשרד החינוך, מה שמלמד על מרכזיות התפיסה החינוכית הקושרת בין היציאה לטבע ובין ערכים לאומיים ואזרחיים.

⁵ אתר עמותת דרך לוטן, <http://www.lotan-way.com>, נדלה בתאריך 10.5.2019.

⁶ אתר עמותת נירים, <http://www.nirim.org>, נדלה בתאריך 10.5.2019.

⁷ משרד החינוך (2008). תוכנית הליבה להכרת ואהבת המולדת מגן ועד י"ב. ירושלים: מחלקת הפרסומים של משרד החינוך.

⁸ אתר משרד החינוך, של"ח וידעת הארץ – מטרות, יישום ותרומה לבני הנוער, <https://edu.gov.il/owlHeb/Tichon/PeilutoyHozBeitSifri/study-of-the-land/Pages/Goals-implementation-and-contribution-to-youth.aspx>, נדלה בתאריך 10.5.2019.

סימון שביל הגולן: מטרות מקומיות

אחת ההחלטות הראשונות שהתקבלו בתחילת תכנון שביל ישראל, במרץ 1987, הייתה שהשביל לא יעבור מעבר ל"קו הירוק". על פי הגרסה הרשמית של הוועדה לשבילי ישראל ושל אורי דביר, מי שעמד בראש הוועדה עד יולי 2007, הסיבות לתוואי זה לא היו פוליטיות (טויטו, 2010, עמ' 37-38). העקרונות שאותם התווה דביר, כללו בין היתר התייחסות לביטחון המטיילים, ולפיכך הוציאו את שטחי יהודה ושומרון מסימון השביל ונמנעו מכניסה לערים, ולכן הוצאה מתוכו ירושלים. הגולן הוצא מתחומי השביל בשל היותו מחוץ לקו הירוק ובעקבות העיקרון השמיני שקבע שתוואי השביל יעקוב אחר הציון המוכר לארץ ישראל: מדן ועד אילת (Rabineau, 2013, p. 272; דביר, 1990 עמ' 9-12; דביר 2007 עמ').

טיעוני הוועדה לא מנעו את הדיון, הציבורי והמחקרי, בבחירת תוואי השביל כמעשה פוליטי. עם פרוץ האינתיפאדה הראשונה בשנת 1987, הוקפא זמנית הדיון בנוגע לתוואי שביל ישראל בגלל שיקולי הביטחון, אולם דיון זה שב והתרחב עם היוזמות לסימון שבילים נוספים בשטחים שמעבר לקו הירוק, המסתעפים משביל ישראל ומרחיבים אותו. דיון זה קשור לא רק במטרות של יזמי השבילים, אלא גם באלו של ההולכים בהם מקרב החברה הישראלית.

מחקרים חדשים מראים שהמניע הלאומי נותר מרכזי בקרב ההולכים, על אף השינויים החברתיים בישראל והשפעה הולכת וגוברת של מניעי הליכה אישיים-אוניברסליים (דמסקי, 2016; הרמן, 2019). הרמן מציינת את המניע הלאומי כמשותף למתכנני השביל ולרבים מההולכים, ורואה בו המשך לערכים היישוביים של רתימת הטיוול וההליכה למפעל הציוני, יצירת היכרות מחודשת בין העם והמולדת – נוסף על תביעת בעלות עליה, לנוכח קיומו של לאום ילידי בעל תביעה מתחרה.

לפרשנות המחקרית שלה נתן ראש הממשלה בנימין נתניהו תימוכין פוליטיים. בכנס הרצליה בשנת 2010 הוא הכריז שיש לסמן שבילים לאומיים חדשים כדי להבטיח את חינוכו של דור ציוני חדש להיכרות אמיתית עם המולדת.⁹ בשטחי יהודה ושומרון מסומנים כעת באופן פרטי וללא אישור ממלכתי שני שבילי הליכה שונים: האחד שסימנו מתיישבים יהודיים; והשני – שביל פלסטין – שסומן על ידי הפלסטינים (Palestinian National Trail).

שביל הגולן לא הוגדר רשמית כחלק משביל ישראל, אולם זכה לשיתוף פעולה ממלכתי. השביל סומן בשיתוף הוועדה לשבילי ישראל, ומיד עם סימונו נתפס כחלק משלים של השביל, הן בעיני רבים מההולכים בו והן כחלק מאירועים מאורגנים.¹⁰ אחת הדוגמאות היא מיזם ההנצחה "נפגשים בשביל ישראל" לנופלי אסון המסוקים, מערכות ישראל ונפגעי פעולות האיבה. את מיזם ההנצחה הזה – מסע שנתי בן שישה שבועות בשביל – יזמו רעיה ויוסי אפנר לזכרו של בנם, סמ"ר אבי אפנר, שנהרג באסון המסוקים בשנת 1997; הוא מופעל בשיתוף מספר רב של גופים הממוקמים בלב הקונצנזוס הישראלי: החברה להגנת הטבע, המדרשה באורנים וצו פיוס, בשיתוף גלי צה"ל, הסוכנות היהודית ותנועת הקיבוץ הדתי.

בשנת 2009, שנתיים בלבד אחרי חנוכת שביל הגולן, כבר התקיימה בו הצעדה החמישית של

⁹ נתניהו, ב' (2010). נאום ראש הממשלה. כנס הרצליה ה-10.

¹⁰ מבוסס על 128 שאלונים שמילאו מטיילים שהלכו בשביל. 91 מתוך העונים (72.2%) ענו שהמניע המרכזי שלהם להליכה בשביל היה היכרות עם טבע הארץ ורצון ללכת בשבילים המרכזיים שלה.

"נפגשים בשביל ישראל", ביוזמת אנשי העמותה, ולא ביוזמת אנשי הגולן.¹¹ באותה שנה פנה גם האגף לחינוך התיישבותי של משרד החינוך והציע למועצה האזורית להצטרף למיזם "שח"ק ירוק" (שותפות חינוכית קהילתית לשמור על קיימות), שפנה למועצות אזוריות ששביל ישראל עובר בשטחיהן.¹² הכרה סימבולית אפשר לראות בכך ששביל הגולן הוא אחד משלושה שבילים יחידים בארץ שקיבלו את הצבעים לבן וכחול בין צבעי הסימול שלהם: שבל סובב כינרת (לבן-כחול-סגול), שביל הגולן (לבן-כחול-ירוק) ושביל ישראל (לבן-כחול-כתום).¹³

עיון מעמיק בסוגיית מקומו של שביל הגולן בקונצנזוס הפוליטי הישראלי נמצא מחוץ לתחומו של מאמר זה, אולם לצורך הדיון יש לציין את המטרות המוצהרות של יוזמי השביל ואת האופן שבו הוא מותג ושווק לכלל החברה הישראלית. אשד טוען שהכרזת שביל ישראל הייתה מניע מרכזי, בעיקר מתוך ההתנגדות לקביעה שהוא לא יעבור ברמת הגולן. מניע נוסף היה המניע התיירותי, שלצד ההיבטים הכלכליים יש לו היבטים פוליטיים שעיקרם קירוב הציבור הישראלי לרמת הגולן (אשד, 2018, 2019).

עתידה המדיני של רמת הגולן לא הפסיק לעלות על סדר היום הפוליטי, וכתוצאה מכך לעמוד במרכזו של דיון ציבורי.¹⁴ יצחק רבין, שמעון פרס, אהוד ברק ואהוד אולמרט הביעו, כל אחד בזמנו, נכונות לקיים מגעים על עתיד רמת הגולן תמורת הסכם עם הסורים.¹⁵ חודש וחצי אחרי שנחנך שביל הגולן, הודיע ראש הממשלה דאז, אהוד אולמרט, שאינו פוסל דיאלוג ישיר עם בשאר אסד.¹⁶ בידיעות אחרונות פורסם שראש הממשלה אולמרט העביר מסר חשאי לאסד והביע נכונות לנהל משא ומתן לשלום, בידיעה שהסכם יחייב את החזרת רמת הגולן (לש"מ, 2007).

תחת עננה זו השתלב סימון השביל במערך מסרים שהופעל בגולן לרגל החגיגות לציון 40 שנה להתיישבות היהודית באזור, מערך שהדגיש את היות הגולן חלק אינטגרלי ובלתי נפרד מארץ ישראל וממדינת ישראל.¹⁷ מסרים אלו הדגישו את העשייה ההתיישבותית מאז 1967 כקהילתית, ירוקה ומודרנית, את רצף ההתיישבות היהודית במרחב לאורך הדורות ואת הטבע הפראי והיפה. היבט אחרון זה, מטרתו לקרב צעירים ישראלים לאזור, ובכך – על פי מסורת

¹¹ פנייה של תמר זעירא, מנהלית "נפגשים בשביל ישראל" לאלי מלכה, ראש המועצה האזורית גולן, 25.3.2009, ארכיון הגולן, תיק שביל הגולן.

¹² מענת זמל, ממונה על תחום חינוך חברתי קהילתי ותוכנית שח"ק ירוק לאלי מלכה ראש המועצה האזורית גולן, 20.5.2009, ארכיון הגולן, תיק שביל הגולן.

¹³ אשד טוען שהציע את בשם עמותת תיירות גולן ובוועדה לשבילי ישראל לא התנגדו (ריאיון, 19.2.2019); האמירה שבחירת הצבעים הייתה בהתאם לבקשת עמותת תיירות גולן ולא עוררה כל התנגדות מצד הוועדה חזרה אצל דפנה פלדמן, מסמנת השביל מטעם הוועדה לשבילי ישראל (ריאיון, 18.2.2019).

¹⁴ בין השנים 1981 – שנת החלת חוק סיפוח הגולן למדינת ישראל, ו-1991 – פרוץ מלחמת המפרץ הראשונה ירדה שאלת הגולן מסדר היום הציבורי. הצטרפות הסורים לקואליציה האמריקנית האנטי-עירקית העלתה שוב את הלחצים הפוליטיים על ישראל בנוגע לעתיד רמת הגולן, ומאז שבה ועלתה על סדר היום המדיני והציבורי, עד לפרוץ מלחמת האזרחים הסורית.
¹⁵ לדוגמה: בראל, צ' (18.7.2007). מפת הדרכים של אסד. הארץ, נדלה מ- <https://www.haaretz.co.il/1.1426435>;

אורן, א' (15.2.2007). יש לגולן מחיר. הארץ, נדלה מ- <https://www.haaretz.co.il/1.1558569>;
¹⁶ סופר, ר' (8.6.2007). אולמרט מוכן למו"מ ישיר עם אסד – ללא תנאים. Ynet, נדלה מ- <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3409539,00.html>

¹⁷ לדוגמה: מוטי רוזנבלום, אחידוב תקשורת, "הגולן זה ארץ ישראל, הצעת פעילות ומסר לרגל שנת ה-40 לשחרור הגולן", ארכיון הגולן, תיק שנת ה-40; הייטנר, א' (6.3.2016). קיצור תולדות הוועד. שישי בגולן, עמ' 42-50.

הטילים העברית – לפתח תחושות שייכות כלפיו. נושאים אלו שונים מדגשים מוקדמים יותר, שהובילו את הדיון הפוליטי בשאלת הגולן כנכס אסטרטגי חשוב שתפקידו להגן על פנים הארץ, וכתוצאה מכך את טיפוח תיירות אתרי קרבות הבלמה ואנדרטאות המלחמה, במיוחד בתיירות החינוכית.

באף אחד ממסמכי המטרות המוצהרות של מתכנני השביל או בראיונות איתם לא צוינו התושבים עצמם, זיקותיהם או מאפייניהם החברתיים, ולא שולבו מטרות חינוכיות הפונות פנימה לתושבי האזור. האופן שבו שוק שביל הגולן לציבור מחוץ לגולן מעיד על השתלבותו באסטרטגיה זו. פרסומי השביל הרשמיים קראו למטיילים להכיר את "הגולן האמיתי", זה שמעבר למפלים המוכרים ומסלולי המים שהיו למסלולי משפחות. "הגולן האמיתי" הוא "מרחבים קשוחים של סלעי בזלת ושדות מרעה, נתיבי חורף מושלגים היוצרים באביב פלגים אין ספור, גובי געש ונקודות תצפית ואתרי עבר, שחלקם נותר עדיין בגדר חידות בלתי פתורות. בין כל אלו מתקיימת שפעה של בעלי חיים וצמחים שכמוהו אין עוד בשום מקום אחר בישראל" (אשד ושקולניק, 2010, עמ' 4).

גישה זו מתקיימת גם בפרסומים ברשת, שאינם מטעם יוזמי השביל, המדגישים את המסתורין שבגילוי מחדש ואת הטבע הפראי. בפרסום הפונה למשפחות מטיילות נכתב: "הרי געש כבויים, נחלים מכל עבר, מרחבי טבע אדירים – זוהי רמת הגולן, שנמצאת אתנו כבר חמישים שנה, אך עדיין רב הנסתר על הגלוי בה בקרב הציבור הישראלי. שביל הגולן, שנחנך ב-2007, מאפשר טעימה אמיתית ממה שיש לרמה להציע, כל הדרך מהחרמון האדיר ועד לחופה הדרומי של הכנרת. בואו להכיר מקרוב את המערב הפרוע של ישראל!"¹⁸

גישה תיירותית זו פונה למגמות חדשות המאפיינות את תרבות ההליכה הישראלית: הרצון לשלב הליכה, חיבור בלתי אמצעי לטבע והעמדת הטבע הפראי, המסתורי ובעיקר – הבלתי מיושב עדיין, כתחליף רומנטי ואקולוגי ליום-יום האורבני והעמוס. אולם פנייה זו מקפלת בתוכה מסרים נסתרים המובנים באופן סמיוטי לכל מי שתרבות ההליכה העברית נטועה במורשתו: הרצון לגלות את מסתרי הארץ שעדיין לא נודעו, לחשוף את צפונותיה ו"לדעת" אותה, חוזר למסורת ידיעת הארץ וגילוייה מחדש מימי ראשית הציונות, הצורך לייצר תחושת ילידיות החוזרת אל מקום, מחדשת את קשריה עימו, אך אינה חדשה לו.

חינוך "גולני" – (ב)שביל הגולן

בעוד המטרות המוצהרות של יוזמי השביל פנו בעיקר לחיזוק הקשר בין הגולן ובין אזרחי מדינת ישראל, מערכת החינוך של המועצה האזורית גולן (מוא"ז) אימצה את השביל כחלק משמעותי מהחינוך לזהות "גולנית" – כלומר, חיזוק הזיקה האזורית – רק לאחר הקמתו. מהלך זה לא היה קשור רק בשביל, אלא היה אחד הדגשים המרכזיים של אירועי שנת ה-40 לחידוש ההתיישבות באזור (2007), שחונכת שביל הגולן נועדה להיות אחד מאירועי השיא שלהם.¹⁹ בדיונים המקדימים הדגישו במוא"ז שאחת המטרות המרכזיות היא "היכרות פנימית של הגולן עם עצמו

¹⁸ שביל הגולן, אתר טיולי, <https://www.tiuli.com/>, נדלה בתאריך: 1.2.2019.

¹⁹ לידור, י' (29.1.2007). נערכים לחגיגות, כל יישובי הגולן יצאו לטיול גיבוש יומי. מעריב, עמ' 20.

ויצירת 'קהילה גולנית' המחברת בין הקהילות המקומיות ליצירת תודעת אזור חזקה".²⁰ התוכנית השנתית התרכזה באירועים קהילתיים "המעצימים את תחושת השייכות של התושבים למקום, היכרותם עם היבטים שונים של הפיתוח בגולן וחיוזוק הקשר בין הקהילות השונות ובתוך עצמן".²¹ הבחירה בדגש זה, שעלה שוב ושוב בדיונים שונים באותה שנה, מלמדת על הצורך, כלומר על חולשת תחושת הקהילתיות האזורית. אוכלוסיית מוא"ז גולן אומנם הומוגנית מבחינה דתית (יהודית) ובהיבט של קהילות כפריות, אולם מורכבת ממגוון צורות התיישבות ומשונות בין יישובים חילוניים ודתיים.²² החזרה על הצורך לחזק את הזהות הגולנית המשותפת יכולה ללמד על חולשתו והיחלשותו של מרכיב "המאבק על הבית" כמרכיב מגבש של הזהות "הגולנית", ולכן על הצורך לחזק מכנה משותף אזורי אחר. דיונים אלו היו פנימיים, ולא כללו התייחסות לקצרון או לארבעת הכפרים הדרוזיים.

בהיבט האזורי נועד לשביל תפקיד מרכזי ביצירת תחושת הקשר הסימבולית – מתוך היותו ציר מקשר מצפון לדרום, שבו אפשר "לכבוש" את האזור דרך הרגליים ולחזק את ההיכרות האינטימית איתו, ובהגדרת המשימה המשותפת לכלל תושבי האזור – משימה הנתפסת כערכית וקהילתית ונקייה ממאבקים פוליטיים או ציבוריים (זינגבוים, 2018). אלא שהיבט זה נעדר מתהליך הקמת השביל: הסימון, אף שהיה יוזמה מקומית, עורר התנגדויות רבות באזור. חלק מההתנגדויות היו מצד חקלאים שביקשו להרחיק את ההולכים משטחיהם, אנשי רט"ג באזור ביקשו להרחיק את השביל משמורות הטבע, ולא מעטים חששו מהתגברות זרם המטיילים ומפגיעה עתידית בדימוי הייחודי של האזור.

הקהילה עצמה, ובמיוחד תלמידי בתי הספר, לא שולבו בתהליך הסימון ולא היו שותפים לו – במכוון – בעיקר בשל המדיניות של הוועדה לשבילי ישראל, שהעדיפה סימון מקצועי (פלדמן, 2019). תחושת הקשר האזורי-סימבולי, על אף המיתוג השיווקי של השביל כמיזם "גולני" נותרה בתחומי המוא"ז. ההחלטה שהשביל לא יעבור בקצרון עוררה בעיר כעס רב, ובשנים הראשונות הובילה להתעלמות של העיר ושל מערכת החינוך שלה מהשביל (אשד, 2019; קמחי, 2019).²³ גם הכפרים הדרוזיים לא היו שותפים מלכתחילה לתכנון השביל או לפעילות חינוכית וקהילתית בו. תוואי השביל הראשון עבר בבוקעתא, אולם הועבר כעבור זמן קצר אל מחוץ לכפר.²⁴ גם במעשה וגם בתודעת האזור, המיזם היה מיזם של המוא"ז, ולא מיזם אזורי-גיאוגרפי.

בשונה מהמעורבות הנמוכה בשלבי פיתוח השביל, מערכת החינוך של המועצה האזורית גולן שולבה בפעילות חינוכית בשביל מרגע חניכתו. כבר בחורף 2007, עוד לפני שהשביל נחנך, הופקדו

²⁰ שולחן חבתי, מפגש מסכם תקופה, 25.6.2006, ארכיון הגולן, תיק שנת ה'40.

²¹ שנת ה'40 להתיישבות בגולן, פרוטוקול דיון בלשכת ראש המועצה, 15.10.2006, ארכיון הגולן, תיק שנת ה'40.

²² מתוך 32 יישובי המועצה האזורית גולן מוגדרים שמונה כיישובים דתיים, אחד מעורב והשאר חילוניים; 18 מושבים, תשעה קיבוצים וחמישה יישובים קהילתיים.

²³ הטיעון שהוביל את הרחקת השביל מקצרון התייחס לתוואי השטח ולרצון להימנע מהליכה ארוכה על כביש עירוני, טיעון שלא שכנע את אנשי קצרון וגרם למתח בין שתי הרשויות המוניציפליות ולהיפרדות השותפות התיירותית של קצרון והמועצה האזורית גולן.

²⁴ על פי ישראל אשד, הסיבה להזזת השביל קשורה במעשי ונדליוס ובהשחתת שלטי השביל בכפר. סיבה זו עלתה גם בראיונות אחרים. אורן זינגבוים ציין שהרחקת השביל מהכפר הייתה קשורה בתוכניות לגידול הכפר ובבניית שכונה דרומית חדשה בו.

בתי הספר על מקטעי שביל הסמוכים אליהם, והתלמידים שולבו ברמות שונות של ארגון, ניקיון והכשרת השטח. ביום חנוכת השביל יצאו תלמידי כיתות ו' מכלל בתי הספר להליכה חגיגית במקטעי השביל "שלהם", שכללה גם ניקוי אחרון של התוואי. מחלקת החינוך של המוא"ז הובילה את הפעילות ורט"ג ניהלה את ההדרכה. הרצון לחיבור קהילתי בא לידי ביטוי בהנחיה שקיבלו מנהלי בתי הספר ממחלקת החינוך של המועצה, לפרסם את התוכנית בקהילות הגולן.²⁵

הברכה המסיימת את מסמך ההנחיות "מטיילים ושומרים על הגולן", מכוונת לכאורה לשמירת הטבע האזורי, שכן מהות המיזם הייתה לערב את ילדי האזור במלאכת אחזקת השביל, למידה ושמירה על הטבע באזור. למעשה מתקיים בה כפל משמעויות, המצביע על הקשר בין העשייה למען הבית במובנו הפיזי והגיאוגרפי, תחושת השותפות והמסוגלות הקהילתית והשמירה על קיומו כמרחב טבעי וכמרחב התיישבותי.

בשנים שלאחר מכן הוטמע שביל הגולן במגוון אופנים במערכת החינוך האזורית. השילוב היה טבעי, כחלק מהתרבות החינוכית האזורית המרבה לסייר באזור מתוך מטרה להעמיק את החיבור ואת תחושת השייכות של התלמידים לאזור – בחלק מהיישובים, גם של ילדי הגנים.²⁶ תוכניות אלו, הפועלות על פי רציונל שכבתי-אזורי נחלקות לפעילות בית-ספרית ולכמה ימי שיא שכבתיים-אזוריים, ומתייחסות למגוון נושאים סביבתיים, היסטוריים והתיישבותיים.²⁷

הבסיס הנוסף לפעילות בשביל מעוגן במהלך האזורי של "גולן ירוק", שמטרתו שמירה על ערכי הטבע והנוף, ולמעשה שמירה על הייחודיות של סביבת החיים בגולן כאקולוגיה, פתוחה, קהילתית ושקטה. מערכת החינוך האזורית מדגישה חינוך לקיימות, לימודי סביבה ושמירה על הטבע, בשילוב גורמים מממנים ומובילים המדגישים גם כן ערכים אלו, ובמיוחד המשרד להגנת הסביבה, רט"ג, המנהל לחינוך התיישבותי (במסגרת מיזם שח"ק ירוק) ורשות הכינרת.

כל התוכניות משלבות ביקור וסיור עם לקיחת אחריות קהילתית פעילה ועם "אימוץ" אתר קרוב בדגש אקולוגי, כמו בתוכנית "שומרי הנחל" או בדגש שימור מורשת התיישבות יהודית בגולן, במיזם בתי הכנסת העתיקים. תפיסה זו יושמה גם בנוגע לשביל הגולן, שאפשר מצד אחד חלוקה למקטעים מקומיים, כלומר פעילות ממוקדת של התלמידים, ומצד אחר התחברות למיזם אזורי, מעצם הגדרתו של השביל כשביל מחבר.

החל משנת 2007 ועד היום מיושמת ברמות משתנות תוכנית האימוץ של מקטעי שביל על ידי בתי הספר באזור. במועצה מדווחים על כ-450 ילדים המשתתפים במיזם בכל שנה (זינגבוים,

²⁵ אירוע כלל גולני "שביל הגולן", 21.3.2007, ארכיון הגולן, תיק שביל הגולן.

²⁶ רציונל זה חוזר על עצמו במרבית תוכניות החינוך האזוריות הכוללות יציאה אל השטח, למשל: רציונל תוכנית חול"ם גולן, אתר המועצה האזורית, <https://www.golan.org.il/?catid=%7B2A5732E0-E3A8-4BFA-A9ED-45970B81B6CB%7D>; חוברת הנחיות למסע גולני של כיתות ח', מאי 2014, הוצאת מחלקת הילדים והנוער גולן.

²⁷ בגולן מתקיימות כמה תוכניות לימודים אזוריות. המרכזית שבהן היא תוכנית חול"ם גולן (חווים, לומדים ומגלים גולן). המקיפה את כלל בתי הספר וכוללת למידה חוץ כיתתית במגוון נושאים, במסגרתה מתקיימים בכל שכבה כשלושה-ארבעה ימי פעילות חוץ כיתתיים. תוכניות חוץ אחרות מתקיימות במסגרת שיתופי פעולה עם גופים נוספים, כגון "שומרי הנחל", מיזם ארצי המתקיים בשילוב רט"ג והמשרד להגנת הסביבה; "הולכים על נקי", בהובלת רשות ניקון הכנרת; "ילדי הגולן פורשים כנף על בעלי הכנף", המתמקד בנשרים ונעשה בשיתוף חברת החשמל, וכן מיזמים חדשים יותר, במיוחד תוכנית "בתי הכנסת העתיקים" המשותפת לרשות העתיקות ולאגף החינוך, המשלבת ילדים מבתי הספר היסודיים בפעילות באתרי חפירות מרכזיים בגולן ובעבודות חקר ארכיאולוגיות.

2019; מנספלד, 2019). תוכנית מסודרת לפעילות רב שנתית בשביל החלה לפעול במוא"ז בשנת 2010, תחת הכותרת "בשביל הגולן". נראה שאחד הגורמים שאפשר מיסוד של המיזם, היה הצטרפות המועצה לתוכנית "שח"ק ירוק" של המנהל לחינוך התיישבותי, הפועלת בחטיבות העליונות, והגדרת תוכנית "בשביל הגולן" כחלק מרכזי בו (אורטל-עברי, 2019).²⁸ ההדרכה נעשית על ידי מדריכי מרכז חינוך והסברה גולן של הרט"ג. המועצה האזורית מממנת את המיזם יחד עם המשרד להגנת הסביבה, כחלק מתוכנית חול"ם גולן, בעיקר בבתי הספר היסודיים. מבחינת המועצה מדובר ב"מיזם דגל" – והוא מודגש בהרחבה באתר האינטרנט של המועצה האזורית, הן באגף החינוך הן באגף "גולן ירוק". מטרת התוכנית מוגדרת כך: "לחבר את ילדי ומתבגרי הגולן למקום בו הם חיים ולייחודיות שבו, וליצור חיבור מאחד בין הקהילה הגולנית".²⁹ מן הכותרת לא ברור אם מדובר בדגשים אקולוגיים או היסטוריים, ובה בעת היא מדגישה את השימוש בשביל כאמצעי מאחד ל"קהילה הגולנית". בהמשך מפורט התהליך: כל בית ספר בגולן מאמץ מקטע שביל, השלב הראשון כולל היכרות ולמידה במקטע, השלב השני כולל עשייה למען השביל, ובשלב השלישי עשייה קהילתית שבמהלכה התלמידים מדריכים במקטע השביל שלהם קבוצה קהילתית-גולנית או קבוצות אחרות, דוגמת חיילים או בתי ספר מתארחים. ה"עשייה למען השביל" היא בחירה בית ספרית הנגזרת גם מאופי המקטע, והיא נעה בין פעילות הקשורה בטבע (פתיחת שביל, ניטור וחקר) פעילות סביבתית (הכנת פינות חמד, שילוט, ספסלי תצפית) או פעילות סביב אתר מורשת. חלק מבתי הספר משתתפים בתוכנית אזורית המיועדת לכיתות ג' (במסגרת חול"ם גולן), שבמסגרתה מתקיים יום שיא הכולל הדרכה ופעילות על השביל, שאותן מעבירים הילדים הבוגרים לילדים הצעירים.

בפרסומי המועצה מתגאים במיזם, שבאמצעותו "נחשפים המטיילים לאווירה הגולנית החמה והמיוחדת, כבנוס לנופים וחוויית הטיול".³⁰ דגש זה מייחד את מיזם "בשביל הגולן" לעומת פרויקטים חינוכיים אקולוגיים נוספים המתקיימים בתחומי המועצה, "שומרי הנחל" ו"הולכים על נקי", שאינם פונים לאוכלוסייה חוץ-גולנית ולא הפכו לחלק ממאמץ המיתוג וההכרה של אוכלוסיית הגולן כאוכלוסייה ייחודית ואיכותית. רט"ג מקיימת את שני המיזמים הללו במקומות נוספים בארץ, והייחודיות "הגולנית" שלהם נובעת מההתאמה לאזור, ולא מהעקרונות האקולוגיים שעליהם מבוססות התוכניות.

האופי הייחודי של השביל, המשלב טבע וסביבה, אתרים היסטוריים ותודעת חיבור פיזית וסימבולית, מאפשר לשלב בו את שלוש המטרות המוצהרות של התוכניות לחיזוק התודעה המקומית של המועצה האזורית: שמירת הטבע ואקולוגיה, היכרות עם הציר ההיסטורי של ההתיישבות היהודית בגולן לאורך הדורות וחיבור בין אוכלוסיות הגולן השונות לחיזוק תודעה אזורית. מידת היישום של מטרות אלו וההיררכיה היישומית ביניהן נגזרת משלושה גורמים: המטרות המוצהרות והסמויות של המועצה האזורית, המטרות של הגורמים המממנים הנוספים והיישום הבית ספרי, כפי שנבחן בחלק הבא.

²⁸ בשנת 2018 עמד המימון על כ-40,000 ₪ לצורך מימון הסעות והדרכות.

²⁹ אתר מוא"ז גולן, <https://www.golan.org.il/education/plans/shvil>, נדלה בתאריך 5.3.2019.

³⁰ ר' הערה 22.

מטרות התוכנית החינוכית

אקולוגיה, קיימות וחינוך סביבתי

אף כי המילה "מורשת" שולבה בכל דפי המטרות ופרסומי המוא"ז, תוכני התוכנית מעוגנים עמוק בתפיסת "הגולן הירוק", המונעת מהרצון למיתוג אזורי ייחודי. משקלם הכבד של תכנים אלו הוא גם פועל יוצא של מטרת המימון שניתן לתוכנית מגורמים שמחוץ לגולן (משרד החינוך, המשרד להגנת הסביבה, רט"ג ורשות הכנרת), המדגישים דגשים סביבתיים – ולא דגשים מקומיים היסטוריים או התיישבותיים.

שילוב אינטרסים זה בא לידי ביטוי, למשל, בתוכניות ההדרכה הכלליות שנכתבו ביחידה הסביבתית גולן, שלה שותפים כמעט כל מוסדות החינוך באזור. "בשביל הגולן" הוגדרה כתוכנית לחינוך סביבתי, ומטרותיה כללו רכישת ידע אקולוגי, פיתוח מודעות לפגיעה בטבע, רכישת מיומנויות חקר הכרוך בדילמות סביבתיות, פיתוח עמדות חיוביות ואקטיביות כלפי שמירה על הסביבה ופיתוח מנהיגות סביבתית צעירה. המילה "מורשת" מופיעה פעם אחת בלבד בכל מטרות התוכנית, בסוף המשפט המתאר את מקטעי השביל "המשלבים טבע, נוף ומורשת".

התוכנית התמקדה בפעילות הכיתות העליונות בבתי הספר היסודיים (ו'–ז') והתיכונים, ולא כללה את הגנים ואת כיתות ג', הפועלים במסגרת תוכניות "מולדת", "היישוב שלי" וחול"ם גולן. נושאי הלימוד לקוחים כולם מהתחום הסביבתי והגיאוגרפי, וכוללים פעילות של חקר סביבה. מתוך שבעת הנושאים המוגדרים, שישה עוסקים במערכות האקולוגיות, בקיימות ובפיתוח בר קיימא. הסעיף השביעי, המפורט באופן המצומצם ביותר, מתייחס במילים כלליות ל"מגוון שרידי תרבויות אנושיות" ו"לעמים רבים שהותירו באזור שרידים חומריים".³¹ מטרות אלו חוזרות על עצמן בתוכניות השנתיות של רט"ג, המתייחסות גם הן לשביל הגולן.³²

הבחירה ברט"ג כספק המרכזי של הדרכת הטיולים במערכת החינוך האזורית משליכה בהכרח על דגשי ההדרכה הנכתבים במפרט התוכניות השנתיות והמועברים על ידי המדריכים בשטח. מטרתו המוצהרת של מרכז ההסברה מתמקדת בהיכרות עם הטבע לצורך הנעה לשמירה עליו (מנספלד, 2019). הסיסמה המובילה את הפעילות: "ביחד נשמור על הטבע בגולן", ממוקדת ושונה מהאמירה הדואלית של "שמירה על הגולן", המופיעה בתכתובות המועצה. חלק גדול מהמיזמים הפיזיים שיזמו בתי הספר במסגרת הפעילות בשביל עסקו במיזמים של מחזור, ניקוי ושיפוץ, הקמת פינות ישיבה וכדומה, כולם בהיבטים של קיימות.³³

גם את הפעילות השכבתית-אזורית של כיתות ז' מימן גוף ממשלתי, המשרד לאיכות הסביבה, ולכן תכניה מותאמים לדרישות המשרד, המגדיר נושא שנתי מרכזי, ומתמקדים בהיבטים אקולוגיים. על ביצוע התוכנית מופקדת היחידה לחינוך סביבתי אזורי (גביש, 2019). בשנתיים האחרונות נלווית לנושא המרכזי גם פעילות במיזם "תצפיטבע", שעיקרו אפליקציית דיווחי תצפיות טבע של מטיילים לצורכי ניטור ויצירת מאגר מידע ביולוגי בגולן.³⁴

³¹ ויינר, ע' (2014). פעילויות לקידום חינוך לקיימות במערכת החינוך במהלך רשותי רחב. יחידה סביבתית גולן.

³² מרכז חינוך והסברה גולן (2017). תוכנית חינוכית "בשביל הגולן". תוכניות מפגשים עבור בתי הספר לשנת תשע"ז.

³³ לדוגמה, דוחות בית ספרים, ישיבת צוות היגוי שביל הגולן, 4.2.2014.

³⁴ אתר תצפיטבע, <http://tatzpiteva.org.il>, נדלה בתאריך 6.3.2019.

חיזוק זהות "גולנית" משותפת

בראינות עם אנשי החינוך ובמסמכים המגדירים את מטרות התוכניות החינוכיות נפוץ השימוש בביטוי "זהות גולנית". אולם ההתייחסות לזהות זו ולמהותה היא כמובן מורכבת, ואינה אחידה. ההבחנה הבסיסית ביותר מבדילה בין זהות יהודית-ציונית, המתייחסת לרצף ההתיישבות היהודית בגולן ומכוונת להצדקת ההתיישבות היהודית החדשה בו, לעומת הזהות האזורית, המתייחסת למורשת התרבותית המגוונת של הגולן ולכלל תושביו העכשוויים. בין שתי התפיסות מתקיים מתח מובנה, אם כי מוא"ז גולן הגדירה את שתי המטרות כמרכזיות ומשולבות זו בזו, והיא מפעילה, כאמור, תוכניות ייעודיות לשתי המטרות. שביל הגולן מייצר, מטבעו, פלטפורמה מתאימה לשתי המטרות, אולם הדגש האזורי, כפי שנראה בהמשך, מתמקד ברובו באוכלוסייה היהודית באזור, בעיקר זו המתגוררת בתחומי המוא"ז.

ברובד הסמוי, השימוש בשביל לחיזוק "זהות גולנית" בא לידי ביטוי, לדוגמה, בביצוע תוכניות היכולות להתבצע בכל מרחב נופי פתוח, דוגמת התוכניות האקולוגיות, דווקא בשביל שמשמעותו הסמיוטית היא חיבור אזורי. לא מדובר רק בפרקטיקה של חיבור נוח לשביל קיים, אלא בחיבור למותג אזורי-קהילתי, המבקש לשלב היבטים של שייכות ובעלות עם היבטים של תודעת גאווה אזורית. התוכנית "שביל הגולן" משתלבת אומנם במטרות הגלובליות של חינוך לקיימות, שלהן שותפים משרד החינוך והמשרד להגנת הסביבה, אולם בחינת ההזדרכות בשטח מעלה שחינוך זה נעשה מתוך נקודת מבט מקומית מאוד, המדגישה את ייחודיות הגולן על פני אזורים אחרים בישראל. אמירה זו, של רצון להדגיש את היתרונות של הגולן על פני מקומות אחרים, מבחינת הנוף הטבעי והנוף האנושי גם יחד, עלתה באופן ברור גם בכל הראיונות שקיימנו. בתי ספר מסוימים גם מבקשים ממדריכי הרט"ג לשלב באופן ייחודי תוכני מורשת היסטורית בהזדרכות (מנספלד, 2019).

מטרות לעומת ביצוע: חיזוק זהות קהילתית-אזורית

הרצון של גורמי החינוך במוא"ז גולן לחיזוק הזהות האזורית נתקל בשונות רבה בין בתי הספר המקומיים ומטרותיהם החינוכיות. לצד ההבחנה בין המוסדות החילוניים והמוסדות הדתיים, בחינוך העל יסודי קיימת גם ההבחנה בין המוסדות המיועדים לילדי הגולן, מוסדות משולבים ומוסדות דתיים-פנימייתיים, שבהם לומדים בעיקר תלמידים המגיעים מחוץ לגולן. מבין מוסדות אלו יש המיועדים לתלמידים בעלי קשיים שונים, שנפלטו ממסגרות רגילות, וישנם מוסדות אליטיסטיים למצוינות.³⁵ מאחר שמדובר בתוכנית משלימה, בתי הספר אינם מחויבים להשתתף בה אלא מעודדים לכך באמצעות המימון הניתן להם. בתי הספר המשתתפים מחויבים למבנה הכללי של התוכנית, אולם התכנים, היקף הפעילות ואופייה נבנים בנפרד בכל מוסד. בחינת דוחות הביצוע של מכלול התוכניות הפועלות על השביל מעלה שונות בהיקפי ההשתתפות ובאופי הביצוע. כך לדוגמה, בניגוד לתוכנית השכבתית לכיתות ג', שבה משתתפים כל ילדי

³⁵ תיכון ברנקו וייס ברמות ו"נופי גולן" בקצרין הם מוסדות חינוך המיועדים לבני הגולן. ישיבת חיספין היא מוסד המשלב תלמידים המגיעים מחוץ לגולן וכן תלמידים בני המקום. כפר הנוער "איילת השחר" לבנות ביונתן וישיבת אלוני הבשן הם דוגמאות למוסדות המיועדים לנערים ונערות בעלי צרכים מיוחדים, ואילו ישיבת "רגבים" בנטור היא דוגמה למוסד חינוכי אליטיסטי.

הגולן, תוכנית "בשביל הגולן" מקיפה רק חלק מתלמידי החטיבות העליונות, בהתאם לבחירה בית ספרית. בפנימיות לבנות, שבהן מרבית התלמידות אינן בנות הגולן, השתתפות בפעילות היא בחירה, מתקיימת באופן חלקי ומשתנה משנה לשנה. בתיכון האזורי "נופי גולן" ייעדו את הפעילות רק לכיתות ייחודיות, כיתת "גוונים", המדגישה למידת חקר, וכיתת "אתגר".³⁶ גם אופי הביצוע בין התוכניות נחלק לפעילות מקטעית, המאפיינת את התוכנית "בשביל הגולן", ותוכניות אחרות המתייחסות אל השביל כמכלול וכמסע, אישי וקבוצתי.

הפעילות המקטעית

חלק מבתי הספר השתמשו במשאבי התוכנית כפלטפורמה ללמידה חוץ כיתתית הקשורה בנושאי הלימוד הכלליים, דוגמת גיאוגרפיה או מדעים, על פי מסורת "ידעת הארץ", שהוצגה בתחילת המאמר. בבתי ספר שבהם לומדים בעיקר בני הגולן נוספו לתוכני הלימוד היבטים של ייחודיות אזורית ושל קשר קהילתי. שלב התוכנית העוסק בפעולות שימור ופיתוח משרת היטב את המטרות החינוכיות המכוונות לאחריות סביבתית מצד אחד ולהכרה בייחודיות הטבע בגולן מהצד האחר. אלא שהאופי המקטעי אינו משרת מספיק את תחושת השייכות למכלול קהילתי אזורי. בדוחות הסיכום השנתיים עולה שוב ושוב הטענה שיש להרחיב את הממשק הקהילתי הרחב ואת המרכיב של התנדבות קהילתית בפעילות, וכן להגדיל את מספר המפגשים בין הקבוצות בשביל.

פעולות אלו מעצם טיבן מורכבות יותר לביצוע ודורשות השקעת משאבים נוספת מצד האזור, שכן הן חורגות מהיעדים הלימודיים והחינוכיים של הגופים הממנים החוץ אזוריים. נראה שההשקעה הרבה של המועצה בפרסום הפעילות המתקיימת במסגרת תוכנית זו נועדה להתגבר על חסר זה. חגיגות היובל לחידוש ההתיישבות היהודית בגולן, שנחגגו בשנת 2017, עוררו פעילות אזורית משולבת רבה, בין היתר על השביל עצמו. אולם בשנתיים שחלפו מאז, יש ירידה בנכונות של בתי הספר להשתתף בפעילות מקטעית ועלייה בהעדפת פעילות טיולית רגילה הכוללת התייחסות לערכי טבע ומורשת ולמידה שלהם (מנספלד, 2019). פעילות כזו יכולה להתקיים בכל מסלול הליכה מסומן באזור, והגדרתה כפעילות אזורית "שבילית" קשורה במידה רבה ברצון ליהנות ממשאבי התוכנית.

השביל כמסע

ההתייחסות למסלולי הטיול כאל שביל במשמעות הרציפה והכוללת שלו מזמנת קטגוריות שונות של חוויה. הקטגוריה האחת מתייחסת לעצם המסע, כלומר למאמץ הפיזי, האישי והקבוצתי, תכנון ההליכה והתגברות על מכשולים. הקטגוריה השנייה היא התייחסות למסע כאל "מסע לכיבוש הארץ": חוויה של למידה ומפגש, שמטרתה היכרות אינטימית עם המכלול והיא מדגישה את המשכיות הטבועה בשביל.

ההתייחסות אל השביל כאל מסע אינה חלק מתוכנית "בשביל הגולן", והיא מבוצעת בהיקפים מצומצמים כיוזמות בית ספריות, אם כי בתמיכה ובעידוד של גורמי החינוך במועצה. חמישה בתי ספר מקיימים מסע מלא לתלמידי החינוך העל יסודי, ברובם – מרבית התלמידים הם

³⁶ המידע מתבסס על דוחות שהוגשו במסגרת "שח"ק ירוק" ועל סיכומי מרכז ההסברה של רט"ג.

מקומיים.³⁷ המסע אינו רציף, אולם הוא מוגדר כמסע שלם. אופיו ומטרותיו שונים מאוד בין בתי הספר, והם מלמדים על השונות בגורמים המפעילים ובאכלוסיות היעד. שני בתי הספר המוגדרים כמיועדים לתלמידים בעלי לקויות למידה מפעילים מסע שמטרתו מתמקדת בהעצמה אישית: אחד מהם מקיים את המסע לאורך השביל במהלך שנתיים ומפעיל באמצעות ההליכה וההתארגנות אליה עשייה חינוכית המתמקדת בהעצמה ובמסוגלות אישית של התלמידים; בשני הולכים תלמידי כיתה ט' את השביל כולו, ואף מקיימים עליו את טקס ההשבעה המוסדי. שלושת המוסדות האחרים מקיימים מסעות תוכן. בשני בתי הספר החילוניים (מצפה גולן ואורטל) מפעילים "מסע גולני", המיועד לתלמידי כיתות ח', תלמידי השכבות הבוגרות של בתי הספר, מתוך הנחה שחלקם יעברו ללמוד בבתי ספר הנמצאים מחוץ לגולן. החל משנת 2014 מפעילה את המסע מחלקת החינוך הבלתי פורמלי של המועצה, כלומר, מדובר בזומה מוסדית אזורית ולא בית ספרית, המוצגת כגולת הכותרת של שנות החינוך בגולן. תוכני המסע מדגישים היכרות עם מורשת ועם אנשים באזור מתוך מטרה מוצהרת של חיזוק הקשר האזורי.

דגם זה שואב השראה מה"מסע הישראלי", המופעל כבר 12 שנים במגוון בתי ספר ויחידות צבאיות, ומטרתו המוצהרת היא להעצים את תחושת השייכות לעם, לארץ ולמדינת ישראל.³⁸ הבחירה בגורמים המפעילים מסע זה – מדריכים בוגרים בחינוך הבלתי פורמלי וחניכי שנת שירות – מדגישה את התכנים הערכיים-חברתיים של המסע על פני המטרות האקולוגיות המאפיינות את התוכניות האחרות. בדומה לכך, גם המסע של ישיבת חיספין מדגיש בעיקר תכנים של חיבור היסטורי, של מורשת אדם-אדמה בדגש ההתיישבות היהודית לדורותיה ושל מורשת קרב.

גם האלמנט הטקסי משמעותי יותר במסע של חיספין. גם כאן הגורם המדריך שונה ומותאם למטרות הערכיות: את ההדרכה מבצעים מדריכי מדרשת הגולן, היושבת גם היא בחיספין, ומורי הישיבה. מסעות אלו מתקיימים בשנים האחרונות באופן קבוע, כחלק מהמסורת הבית ספרית. בשנת היובל קיים גם בית הספר היסודי "מעיינות" שבנטור "מסע גולני" במקטעי יום. בשונה מהמסעות הקודמים שהוזכרו, מסע זה היה מיזם חד פעמי, ואף שחרג מהתוכנית האזורית, הוא לא חרג ממסגרת ההדרכה שלה – ונשען על מדריכי רט"ג.

התוכניות הבית ספריות הייחודיות הקשורות בשביל כמסע, עומדות במידה רבה בניגוד למטרות המוצהרות של יצירת זהות גולנית דומה. הפרשנות הבית ספרית, או המגזרית (דתית או חילונית) מתייחסת אומנם למסגרת נופית וגיאוגרפית דומה שמייצג השביל, אולם יוצרת חוויות ערכיות ורגשיות שונות. החינוך הבלתי פורמלי האזורי, המדגיש באופן מובהק את שביל הגולן כשביל זהות יהודי-ישראלי-מקומי, מפעיל את מרבית תוכניותיו באופן מגזרי. כך, תוכנית "מסע גולני" לכיתות ח פועלת בבתי הספר החילוניים בלבד. תוכנית אזורית אחרת, בשם "נערים בשביל הגולן", המגדירה גם כן בין מטרותיה את חיזוק הקשר ל"קהילה הגולנית", מיועדת לתלמידי היישובים הדתיים בלבד. תוכנית זו מפעילה תלמידים בכיתות ז'-ח' בימי שישי – שבהם לא מתקיימים לימודים פורמליים – בטיפוח אתרים בכל רחבי האזור.³⁹ רק מיעוט מבין התוכניות

³⁷ ישיבת חיספין, תיכון ברנקו וייס, ישיבת אלוני הבשן, מצפה גולן בבני יהודה ואורטל.

³⁸ את התוכנית המקורית החלה עמותה בשם זה. כיום היא פועלת במגוון בתי ספר, קורסי מפקדים, סיורי סטודנטים מחו"ל ועוד <http://masaisraeli.co.il/> מסע ישראלי.

³⁹ (ללא ציון שם מחבר) (28.11.2014). ה"נערים בשביל הגולן" חוזרים ובגדול. שישי בגולן, עמ' 86.

החינוכיות פונה לכלל ילדי האזור מתוך מטרה מוצהרת לספק חוויה אזורית משותפת ומשולבת. תוכנית "כולנו יחד בשביל הגולן", לדוגמה, היא תוכנית בחירה המיועדת לבני ובנות מצווה מעוניינים מכלל האזור. שיווק התוכנית מציע את הנוסחה הידועה של שילוב "ערכי טבע, נוף ומורשת שמזמן השביל והתמודדות משותפת עם דילמות ומחשבות שמטרידות כל בן נוער בשלב גיבוש הזהות העצמית", כלומר תוכנית התבגרות אוניברסלית. הגם שהתוכנית מיועדת לכלל ילדי הגולן, בחינת הגורמים המפעילים והמדריכים אותה מצביעה על דגשי מורשת יהודיים כלליים ואזוריים: את התוכנית מפעילה מחלקת הילדים והנוער של המועצה בשיתוף המועצה הדתית ובהדרכת מדריכי מרכז ההדרכה "קשת יהונתן", שהוא מרכז דתי.

"שייכות אזורית" לרמת הגולן או למועצה האזורית גולן?

את מרבית תוכניות החינוך המתייחסות לשביל הגולן מפעילה המועצה האזורית גולן. רק מיעוט התוכניות כוללות מוסדות חינוך מקצרים או מהכפרים הדרוזיים. קשרים אלו הם תמיד תוצאה של שותפות גורמים מממנים חיצוניים לגולן, שמטרותיהם חינוכיות-כלליות, ובמיוחד חינוך לקיימות ושמירה על הטבע. בתי הספר היסודיים בקצרים אינם לוקחים חלק בפעילות בשביל הגולן, ואת הפעילות החוץ בית ספרית שלהם מפעיל מרכז לימודי שדה הגולן של החברה להגנת הטבע. רט"ג מפעילה כמה תוכניות אחרות שאינן קשורות בשביל עצמו, אלא בחינוך לקיימות ולסביבה בכפרים הדרוזיים, בעיקר במסגרת התוכניות "פורשים כנף" או "שומרי הנחל". במעט מהתוכניות מתקיימים מפגשים על השביל, למשל בין נוער דרוזי ונוער יהודי. בתי הספר החילוניים מקיימים מפגשים שנתיים עם נוער דרוזי במסגרת פעילות בשביל, או במסגרת ה"מסע הגולני".

ניסיון ליצירת תודעה אזורית אפשר לראות במיזם "מסלולרי", שמטרתו יצירת אפליקציה סלולרית המסבירה על אתרי טבע או מורשת לאורך השביל או סמוך לו, מתוך התייחסות להקשר הרחב של מורשת נוף אדם. לקראת חגיגות היובל נערכו עשרה סרטונים המוצגים כחלק ממיזם אזורי משולב, תחת הסיסמה: "יחד נשמור על הטבע ועל המורשת בגולן". שבעה מכלל הסרטונים נעשו במסגרת התוכנית החינוכית העוסקת בבתי הכנסת העתיקים, ורק שלושה התייחסו לשביל הגולן בהיבטים תרבותיים כלליים. הסרטון היחיד מחוץ לתחומי המועצה האזורית היה של חטיבת הביניים במג'דל שמס, שתיאר שמירת טבע במקטע הצפוני של השביל הקרוב לכפרם והתייחס להתיישבות הדרוזית באזור בהיבט עכשווי.⁴⁰

לעיתים מתקיימות יוזמות בית ספריות הכוללות ביקורים בכפרים הדרוזים באזור, אולם אלה אינן קשורות בפעילות השביל, והן נמצאות מחוץ לתחומי מאמר זה.

⁴⁰ ישיבת רגבים הציגה את חרבת פרג' במקטע 8, תוך התמקדות בבית המנורות המצביע על קיום יהודי-נוצרי משותף, בנות "איילת השחר" מיונתן הציגו את באב אל הוא במקטע 5 ואת תולדות כלל התרבויות שהתקיימו בו.

סיכום

מאז נחנך שביל הגולן הוא תפס מקום משמעותי מאוד במערכת החינוך האזורית, במיוחד במוא"ז גולן. הפופולריות שלו נשענת על שני בסיסים: האופי הסימבולי המאחד, ויצירת הרצף הגיאוגרפי המאפשר מסע רציף.

בניגוד למסלולי הטיול האחרים, השביל מאפשר יצירת מיתוג סימבולי אזורי לכלל הפעילות בו. תוכניות המדגישות חקר, אקולוגיה, גיאוגרפיה, מורשת רחוקה וקרובה ונוף אדם עכשווי, היכולות להתקיים במרחב הגיאוגרפי גם ללא התייחסות לשביל, משתמשות בו כבציר מחבר המשקף, ולמעשה מייצר, זהות אזורית. השימוש בשביל כאלמנט משותף בא לידי ביטוי בהשקעה הרבה בשיווק ובנראות של התוכניות בפני קהילת הגולן, באמצעות דפי מידע ופרסומים בביטאון המקומי.

השימוש הכפול בשם התוכניות החינוכיות המקטעות בו, "בשביל הגולן" משדר כפל משמעות, שאינה מחוברת בהכרח לשביל, אך מאפשרת העצמה אזורית של פעילות חוץ בית ספרית כללית. התוכנית "נערים בשביל הגולן", לדוגמה, פועלת באתרים גם מחוץ לשביל עצמו, אולם שמה מייצר חיבור תודעתי לשביל, שכלל ילדי האזור שותפים בהחזקתו. כך, הפעילות בשביל מאפשרת מסגרת המחברת אינטרסים שונים תחת כותרת מאחדת.

הבחנה אחת היא בין מוסדות שתלמידיהם אינם ילדי הגולן, המדגישים ערכים של אחריות חברתית וסביבתית כללית, לעומת המוסדות המחנכים את ילדי הגולן הפועלים גם לחיזוק תחושת השייכות והייחודיות של תלמידיהם לאזור. הבחנה אחרת מתייחסת לגורמים המפעילים בין משרדי הממשלה ורט"ג, עבורם מייצר השביל פלטפורמה חינוכית לתכנים אוניברסליים בדגש לאומי של חינוך לקיימות ושמירה סביבתית, לבין הגופים האזוריים המבקשים להדגיש את הייחודיות הגולנית, לצד ערכים של מורשת התיישבות ויצירת תודעת קהילה אזורית אחת. עם זאת, הפעילות החינוכית בשביל הגולן אינה חורגת ממקומו התודעתי האזורי של השביל: בעוד שכלפי חוץ השביל הוא סמל אזורי, הרי שבתוך האזור הוא משמש סמל בלעדי כמעט של המועצה האזורית – שאכן יזמה אותו ומתחזקת אותו, והוא עובר בשטחיה. השימוש בשביל כאלמנט סימבולי מחבר מופנה באופן מובהק לחיבור סביבתי, היסטורי – בעיקר יהודי – וליצירת זיקת שייכות אזורית מועצתית, ורק בשוליים ליצירת זיקת שייכות כלל אזורית, הכוללת גם את קצרין ואת הכפרים הדרוזיים.

האופי הרציף של השביל מאפשר לקיים לאורכו מסעות, המשלבים היבטים פיזיים ואחרים ומייצרים תחושת המשכיות ממשית. התייחסות לשביל כאל מסע היא יוזמה בית ספרית או יוזמה של המערך הבלתי פורמלי. עניין זה מדגיש את ההבחנה בין המטרות של הגורמים הממנים החיצוניים, שאינם לוקחים חלק במסעות אלו, לבין המטרות המקומיות. מאחר שאף אחת מהתוכניות שסקרנו אינה מקיימת מסע במובנו המלא והרציף, הרי שהשימוש במונח "מסע" מתחבר לערכים חברתיים ישראלים מופרים ומכוון אליהם.

המאמץ הפיזי, שהיה מעין תעודת הכשר לנוער הציוני החל משנות ה-20, התרכך אומנם, אבל האתגרים של הליכה במסע, של התארגנות קבוצתית ושל עזרה הדדית נותרו חלק מטקסי ההתבגרות באזור. ההתייחסות למטרות המסע משתנה בין הגופים המקיימים אותו, והיא מותאמת לאופי המגזרי ולהרכב התלמידים בכל מוסד (וכן למטרות האזוריות של החינוך הבלתי

פורמלי). בזעיר אנפין מתקיימים בו כל סוגי המסעות המוכרים משבילים ארוכים אחרים, בעיקר משביל ישראל: ההליכה בשביל כביטוי להעצמה אישית וקבוצתית, "כיבוש הארץ" באמצעות מאמץ ההליכה בשביליה וההליכה בשביל כחוויה ישראלית הכוללת מפגשים עם דמויות מקומיות, במקרה זה עם דמויות מובילות ומנהיגות בהתאם לאופי החינוכי של המסע.

ההתייחסות החינוכית לשביל הגולן נשענת על הערכים המוטבעים בתרבות הישראלית, הקושרים בין הטיול, המסע והיציאה אל הטבע ובין מטרות לאומיות. חנוכת שביל הגולן התקיימה במקביל לתקופת הדיון הפוליטי האחרון הידוע, שהתקיים עד כה על עתיד הגולן. לא בחנו במאמר זה את מידת תחושת הביטחון הפוליטי בקרב תושבי האזור, אם כי בכל הראיונות שקיימנו, חזרה האמירה ששוב לא מורגשת באזור תחושת האיום על הבית. חיזוק סימבולי לאמירה זו אפשר ללמוד גם מהקפאת פעילות עמותת ועד יישובי הגולן, הוועד שהוביל את המאבק הפוליטי והציבורי נגד נסיגה מהגולן.⁴¹

עם זאת, ההתמקדות בפעילות החינוכית בשביל הגולן, כפי שהיא מתפרשת על רקע תרבות ההליכה הישראלית, מעלה שבגולן מתקיימות במקביל שתי גישות שונות הנוגעות למעמדו של האזור במדינת ישראל. המשותף לשתי הגישות הוא "נרמול" האזור, כלומר הפיכת ההתייחסות אליו להתייחסות כאל כל אזור אחר בישראל וטשטוש המחלוקת הפוליטית סביב שאלת עתידו.

התוכניות החינוכיות המופעלות מקיימות את מורשת "ידיעת הארץ" שהכפיפה לימודים מקצועיים, דוגמת מדעים וגיאוגרפיה, למטרות לאומיות הקשורות בהיכרות הארץ ובאהבת הארץ. מטרות אלו מוחלות בכל מערכת החינוך הישראלית, אם כי היקפי הפעלתן בגולן רחבים מאוד ומלמדים על המשקל שניתן באזור להעמקת הקשר הבלתי אמצעי של התלמידים לאזור. החיבור של תוכנית השביל עם תוכנית בתי הכנסת העתיקים ועם המסעות החינוכיים מחזק אומנם את הייחודיות האזורית, אך בה בעת מעצים את הקשר היהודי המתמשך לאזור, כלומר כורך את הנוכחות הישראלית בגולן בשייכות הכללית ההיסטורית של העם היהודי לארץ ישראל ולא בשאלות ייחודיות של גבול, מים, טופוגרפיה ופרקטיקה צבאית של הגנה על הארץ. באופן דומה המסע הרציף על השביל מחבר גיאוגרפית את דרום הגולן ואת צפונו למסע אחד, ובכך מחזק את החיבור בין ההתיישבות היהודית העתיקה, שמרבית אתריה הם בתי כנסת קדומים במרכז הגולן ובדרומו, ובין ההתיישבות החדשה – הפרושה בכל האזור.

ההתייחסות האקולוגית הכוללת, המשתלבת עם דימוי "הגולן הירוק", היא ביטוי לשינויים כלליים שאותם אימצו גופי חינוך בישראל בהתייחסות לטבע מתוך שילוב של תפיסות אקולוגיות אוניברסליות והבנייתו כמשאב סמלי ליצירת קשר בין בני הלאום ובין הטריטוריה, היא המולדת. שילוב תפיסות זה נכתב כחלק ממטרות התוכניות האקולוגיות בשביל. הרצון לשמור על שטחים פתוחים ומיקוד התוכניות החינוכיות בשמירה אקולוגית מעיד על היעדר תחושת הצורך לחזק דמוגרפית את אוכלוסיית הגולן כאמצעי התנגדות לנסיגה ממנה. תחושת האיום על הגולן, העולה מתוכניות אלו, שוב איננה החרב הפוליטית של נסיגה, אלא האיום האקולוגי הנובע מהיעדר שמירה על הטבע הייחודי או מפיתוח יתר עתידי.

⁴¹ הייטנר, א' (6.3.2016). קיצור תולדות הוועד. שישי בגולן, עמ' 42-50.

ביבליוגרפיה

- אבישר, ע' (2011). טוב לטייל בעד ארצנו, התפתחויות במיתוס הטיול בראי החינוך הלאומי ציוני. בתוך ג' כהן וא' שיש (עורכים), הטיול ככלי חינוכי ערכי, 1 (עמ' 45-54). ירושלים: משרד החינוך, גף פרסומים.
- אלמוג, ע' (1997). הצבר – דיוקן. תל אביב: אופקים ועם עובד.
- אריאלי, ד' (1997). הבנייה תרבותית של טבע: המקרה של החברה להגנת הטבע בישראל. מגמות, 38(2), 189-206.
- בן ישראל, ט' (2006). הטיול כמרכיב של תרבות הגוף בחינוך העברי 1887-1937. דור לדור, כ"ג, 39-45.
- גרטל, ג' (2003). הטיול הבית ספרי ומשמעויותיו בעיני מחנכים ותלמידים בשנים 1920-1980 (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה). אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.
- גרטל, ג' (2010). דרך הטבע, הפדגוגיה הטבעית והטיול החינוכי. תל אביב: ספרית הפועלים.
- דביר, א' (1990). מדן ועד אילת: שביל ישראל או השביל הארצי או איך נטייל מדן ועד אילת. מורשת דרך, 33, 9-12.
- דביר א' (2007). שביל הגולן – עוד שביל הליכה בישראל, הפעם בגולן. טבע הדברים, 141, 13.
- דמסקי מ' (2016). שביל ישראל, ביקוש ופוטנציאל תיירותי (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך). אוניברסיטת חיפה, חיפה.
- דרור, י' (2011). טיולים כחלק מהחינוך הלאומי. בתוך ג' כהן וא' שיש (עורכים), הטיול ככלי חינוכי ערכי, 1 (עמ' 22-33). ירושלים: משרד החינוך, גף פרסומים.
- הרמן, ת' (2019). שביל ישראל, דרכה של הישראליות החדשה-ישנה. ישראל: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה ופרדס הוצאה לאור.
- וקנין, ד' (2017). הולך בטל? ידיעות השביליסטים על התופעות לאורך שביל ישראל ומשמעות המונח ידיעת הארץ (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך). אוניברסיטת חיפה, חיפה.
- טויטו, ש' (2010). ההליכה בשביל ישראל כתרבות פנאי(עבודה לשם קבלת תואר מוסמך). אוניברסיטת חיפה, חיפה.
- לויזון, ק' (2018). חכם השביל מהיזום אותו, יוזמה ויצירה של שבילי לכת נושאים תיירותיים-נוצריים בין נצרת לכינרת (2005-2011) (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך). אוניברסיטת חיפה, חיפה.
- מבורך, ע' (1997). הטיול הממושך לאחר השחרור מצה"ל: מאפייני המטיילים, השפעות הטיול ומשמעותו(עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה). האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- מעוז, ד' (1999). לבי במזרח, המסע של צעירים מבוגרים ישראלים להודו (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך). האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- סער, י', הנקין, י', גספר, ד' (2012). שבילים ארוכים בישראל: לתרמילאים, לרוכבי אופניים, למשפחות: שביל ירושלים, המסע מים לים, שביל הבשורה, סובב באר שבע, שביל הגולן, שביל עמק המעיינות. עומר, אשכול.
- פראוור, א' (1992). דרגו של הטיול לידיעת הארץ תרמ"ח-תרע"ח, ראשיתו של הטיול החינוכי בארץ ישראל על רקע התפיסה החינוכית של בתי הספר הראשונים (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך). האוניברסיטה העברית, ירושלים.

קמחי, ד' (תרפ"ט, 1929) (עורך). ספר היובל של הסתדרות המורים בארץ ישראל (תרס"ג-תרפ"ח). ירושלים: הוצאת הסתדרות המורים.
קמפ, א' (2000). הגבול כפני יאנוס: מרחב ותודעה לאומית בישראל. תיאוריה וביקורת, 16, 43-13.

רוסו, ז' (1762, 2009). אמיל או על החינוך. ירושלים: דביר ומגנס.
שטיינמן, י' (2002). עיצוב דמותו של הילד העברי החדש כחלק מתכנון תרבות בארץ ישראל בראשית המאה ה-20 (חיבור לשם קבל תואר דוקטור לפילוסופיה). אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.

שיש, א' (2013). המסע והטיול כחויית למידה משמעותית. בתוך א' שיש וי' דרור (עורכים), הטיול ככלי חינוכי ערכי, 2 (עמ' 91-113). אוניברסיטת תל אביב ואגף השל"ח, משרד החינוך. שפניר, י' (1991). ערכו החינוכי של הטיול. טללי אורות: שנתון מכללת אורות ישראל, ג, 177-165.

שפרן, נ' (2003). ממסעות הפלמ"ח עד המוצ'ילרוס, פנים, 35, עמ' 48-83.
שפרן, נ' (2013). הסלע האדום – המסעות האסורים לפטרה. ירושלים: בן צבי.
תמיר, י' (1997). לאומיות וחינוך, בתוך י' קשתי, מ' אריאלי וש' שלסקי (עורכים), לקסיקון החינוך וההוראה (עמ' 240). תל אביב: רמות.

Almog, O. (2000). *The sabra: The creation of the new jew*. Los Angeles: University of California Press.

Ben David, O. (1998). Tyul (hike) as an act of consecration of space, in: E., Ben Ari, & Y., Bilu, *Grasping land space and place in contemporary Israeli discourse and experience* (pp.129-145). New York: Academic Press.

Cronon, W (1996). The trouble with wilderness; Or, getting back to the wrong nature. *Environmental History*, 1(1), 7-28.

Hannam, K., Sheller, M., and Urry, J. (2006). Editorial: Nobilities, immobilities and moorings. *Mobilities* 1(1), 1-22.

Ingold, T. (2004). Culture on the ground: the world perceived through the feet. *Journal of Material Culture*, 9(3), 315-340.

Katriel, T. (1995). Touring the land: trips and hiking as secular pilgrimages in Israeli culture. *Jewish Folklore and Ethnology Review*, 17(1-2), 6-13.

Katz, S. (1985). The Israeli teacher-guide: The emergence and perpetuation of a role. *Annals of Tourism Research*, 12(1), 49-72.

Laqueur, W. (1984). *Young Germany: A history of the German youth movement*. New Brunswick & London: Transaction Books.

Liebman, C. and Don-Yehia, E. (1983). *Civil religious in Israel*. Berkley: University of California press.

- Meyer, D. (2004). Tourism routs and gateways: Key issues for development of tourism routs and gateways and their potential for Pro-Poor tourism. London: overseas development institution.
- Rabineau, S. (2013). Marking and mapping the nation: The history of Israel's hiking trail network (Dissertation). Brandeis University.
- Shapira, A. (1992). Land and power: The Zionist resort to force, 1881-1948. Oxford University Press.
- Timothy, D. J., and Boyd, S. (2003). Heritage tourism. Harlow, Essex; Pearson Education.
- Timothy, D. J., and Boyd, S. (2015). Tourism and trails: Cultural, ecological and management issues; Bristol: Channel View Publications.
- Zerubavel, Y. (1995). Recovered roots: Collective memory and the making of Israeli national tradition. Chicago: University of Chicago Press.

ראיונות

- ישראל אשד, מנהל עמותת תיירות גולן 1997-2007, 18.6.2018, 19.2.2019.
- דפנה פלדמן, הוועדה לשבילי ישראל, 18.2.2019.
- אורן זינגבוים, ארכיאולוג רשות העתיקות, גולן, 18.9.2018.
- עידית קמחי, מנהלת מחלקת חינוך קצרין 2006-2013, 25.2.2019.
- גולי אורטל עברי, מדריכה לקיימות, המנהל לחינוך התיישבותי מחוז גולן, 25.2.2019.
- קובי גביש, מנהל היחידה לשטחים פתוחים, מוא"ז גולן, 30.2.2019.
- צבי בודנהיימר, מנהל מחלקת החינוך, קצרין, 7.2.2019.
- חגי סמט, מנהל מחלקת החינוך, מוא"ז גולן, 11.2.2019.
- נעמה מנספלד, מרכז חינוך והסברה גולן, רט"ג, 18.2.2019.
- יעל סלע, רשות ניקוז כינרת, 18.2.2019.
- מל"ש גולן, אוראל, 7.2.2019.
- עודד פורת, מדרשת הגולן, 14.2.2019.
- ערן מאיר, מכללת אוהלו, 14.2.2019.
- רכזי טיולים/רכזים חברתיים בבתי הספר.